

ЯВИЩЕ ПОЛІСЕМІЇ В ТЕРМІНОЗНАВСТВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТРАНСПОРТНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ МЕГАСИСТЕМИ)

© Нікуліна Н. В., 2016

Досліджено полісемантичні відношення в межах транспортної термінологічної мегасистеми. Визначено, що міжсистемна полісемія є закономірним явищем для термінології як автономної підсистеми сучасної української мови. На відміну від міжсистемної, у статті зафіксовано внутрішньосистемну полісемію, яку в термінознавстві трактують, як негативне явище, що ускладнює комунікацію.

Ключові слова: українська мова, транспортна термінологія, полісемія, термінологічна мегасистема.

Polysemantic relations within the transport terminological megasystem have been inquired into. It has been determined that the inter-system polysemy is a natural phenomenon for terminology as an autonomous subsystem of the present day Ukrainian language. Unlike the inter-system one, a polysemy within the system, noted by us, is interpreted in terminology as a negative phenomenon, which complicates communication.

Keywords: Ukrainian language, transport terminology, polysemy, terminological megasystem.

Полісемія є органічною властивістю людської мови, що, з одного боку, визначає можливості людського мислення пізнавати світ, а з другого – подає уявлення про нього економним способом, номінуючи нові поняття вже використаними в обігу мовними одиницями. Семантичні зв'язки між значеннями полісемантичного слова в лінгвістиці досліджували Ю. Д. Апресян, Р. А. Будагов, Л. М. Веклинець, В. П. Даниленко, О. М. Демська, Г. І. Кузьменко, Л. А. Лисиченко, Л. В. Рогач, В. М. Русанівський, Л. О. Симоненко, Л. В. Туровська, Д. М. Шмельов й інші.

Український мовознавець і дослідник полісемії О. О. Тараненко вважає, що полісемічні явища найширше представлено в лексиці, що пояснюється більш індивідуальним, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з іншими типами мовного значення і, відповідно, їхньою більшою кількістю та різноманітністю. За підрахунками дослідників, у сучасній українській літературній мові серед полісемантичних іменників (а в мові для спеціальних цілей для номінування найчастіше використовують також іменники) найширше репрезентовано слова з двома лексико-семантичними варіантами (68%), із трьома – 20%, із чотирма – 8%, із більшою кількістю – до 4% [8, с. 466].

Водночас залишається беззаперечною думка знаних термінологів, що семантичне поле терміна має бути односпрямованим, тобто мати тільки одне значення, що є бажаною й обов'язковою ознакою термінологічної системи будь-якої науки. Про це зазначає О. В. Суперанська, заперечуючи наявність у термінів двох або більше смислів, тому що денотатом певного терміна є наукове поняття, а значення терміна – концептуальне [6]. Однак розвиток поліметодологічності в науці зумовив розвиток багатозначності в термінології. До того ж таке становище маємо в усіх галузях науково-технічних знань, де кожна наукова галузь намагається окреслити значення певного терміна в його зв'язках з усім своїм категорійно-теоретичним апаратом. Проте така тенденція опосередковано призводить до розширення термінологічної синонімії й багатозначності, що пояснюється постійним надходженням здобутків інших наук до терміносистеми. Зазначмо, що така інтеграція й взаємопроникнення наук – явище не цілком досліджене, оскільки його супроводжує ще більша диференціація, розмежовуючи окремі галузі, що спричиняє переоцінювання термінологічної бази.

Проблема полісемії в автомобільній термінології, як і в будь-якій іншій, є вкрай важливою, тому що пов'язана з точністю описування наукових і технічних понять у галузі. Вплив загально-

мовних процесів на термінологію є беззаперечним фактом, притаманна загальноновживаній лексиці полісемія трапляється і в терміносистемах. А тому ідея створити українську наукову мову, термінологічні одиниці якої були б тільки однозначним, на думку О. Р. Микитюк, яку ми поділяємо, «...теоретично неспроможна, адже полягає в ігноруванні пізнавальної функції мови. Закріпити єдине значення за кожним терміном неможливо і на практиці, логічно це неминуче спричинить ситуацію «зачарованого кола» і мова не зможе відображати прогресу людської думки» [3, с. 29].

Оскільки полісемантичні відношення зазвичай є наслідком вторинної номінації, яку вважають продуктивним засобом збагачення автомобільної терміносистеми, уже розглянуто в нашому дослідженні як міжсистемне явище, що є природним і закономірним для термінології як автономної підсистеми сучасної української мови. На відміну від міжсистемної полісемії, внутрішньосистемну полісемію, яку вже зафіксовано в автомобільній термінології в термінознавстві трактують як негативне явище, що ускладнює комунікацію.

Щоб визначити багатозначні українські терміни галузі автомобілебудування та ремонтування транспортних засобів проаналізовано лексику Тлумачного словника з автомобільного транспорту (1989 р. – за ред. А. М. Нарбути) [7], Великого енциклопедичного політехнічного словника (2000 р. – за ред. О. Ю. Ішлінського) [4]. Обидві праці російськомовні й тому уточнювати значення автомобільної терміносистеми довелось за 11-томовим СУМ [5] і Великим тлумачним словником сучасної української літературної мови (2001 р.– за ред. В. Т. Бусела) [1].

Виявлено значну кількість полісемічних термінологічних одиниць, які згрупуємо за трьома ознаками: 1) кількість значень в автомобільній техніці, тобто внутрішньогалузева полісемія; 2) кількість значень у декількох галузях, тобто міжгалузева полісемія; 3) кількість значень у мові взагалі – загальнономовна полісемія.

Так, за даними Тлумачного словника з автомобільного транспорту багатозначними виявлено 135 однослівних терміноодиниць, що складає 3% від загальної кількості (4 500 словникових статей) представлених у словнику термінів і їхніх тлумачень. Із 135-ти полісемічних терміноодиниць за кількістю зафіксованих значень розрізняємо 119 термінів (88,1%), що мають два значення; 14 термінів (10,4%) із трьома значеннями; 2 чотиризначні терміни (1,5%). Серед названих 135-ти полісемів 24 терміни (17,7%) можна вважати багатозначними в межах саме автомобільної термінології, зокрема це двозначні терміноодиниці на взір: **камера**: 1) «замкнений об'єм спеціального призначення (поплавцева камера, камера згоряння), 2) «повітронепроникна гумова оболонка, що вставляється в шину і наповнюється повітрям»; **хід**: 1) «переміщення автомобіля»; 2) «робочий стан двигуна».

Міжгалузевими полісемантичними термінами вважаємо терміноодиниці, що мають від двох і більше значень та використовуються в межах декількох технічних галузей. Таких номінацій науковці радять уникати, більш ретельно відстежуючи значення слів і ступінь використання слова в суміжних терміносистемах. Д. С. Лотте зауважує, що «у разі створення нового терміна потрібно враховувати можливість використання певного слова як терміна або терміноелемента в цій термінології, у загальнотехнічній або спорідненій галузевій, а також детально проаналізувати вкладене в слово значення» [2, 21].

У цьому дослідженні взято до уваги ті терміни, яким притаманне одне зі значень в автомобілебудуванні, а інші – у дотичній галузі техніки. Таких серед термінологічної лексики Тлумачного словника з автомобільного транспорту [7] нараховуємо 111 однослівних одиниць (82,2%) від загальної кількості у 135-ти полісемічних технічних термінів. Наприклад: **борт**: 1) «зовнішня вертикальна поверхня або стінка об'єкта», 2) «бокова сторона автомобільного транспортного засобу»; **кран**: 1) «вантажопідіймальний транспортний засіб (або пристрій)», 2) «гідравлічний або газовий запірний пристрій»; **купе**: 1) «закритий кузов легкового автомобіля з одним або двома рядами сидінь та двома дверима», 2) «відділений та ізольований дверима простір для 2–4 пасажирів у вагоні потяга».

Кількісний підрахунок уживаних в автомобілебудуванні термінів, на основі Великого енциклопедичного політехнічного словника (2000 р. – за ред. О. Ю. Ішлінського), зафіксував терміни, що є багатозначними, однак їх не відображено в реєстрі Тлумачного словника з автомобільного тран-

спорту (1989 р. – за ред. А. М. Нарбути) взагалі, або не відображено як полісемічні. Це 90 однослівних терміноодиниць, із яких двозначними є 53 (58,9%), тризначними – 20 (22,2%), чотиризначними – 7 (7,8%), п'яти-шестизначними – 10 (11,1%).

Зазначені термінологічні одиниці належать до групи міжгалузевих полісемів, більшість із них є запозиченнями: *економайзер* (англ. *economizer*): 1) «пристосування в карбюраторі, що служить для збагачення пальної суміші при повному або частковому відкритті дросельної заслінки»; 2) «елемент котла, теплообмінник, у якому вода перед подаванням до котла підігривається димовими газами»; *стартер* (англ. *starter*): 1) «пристрій для запуску двигуна внутрішнього згоряння, керування яким може бути безпосередньо натисканням на педаль або дистанційним»; 2) «пристрій для запалювання люмінесцентних ламп у світлотехніці»; *радіатор* (лат. *radio*): 1) «нагрівальний пристрій системи опалювання приміщень»; 2) «пристрій для зниження температури охолодної рідини, що відводить теплоту від двигуна»; *інжектор* (фр. *injecteur*): 1) «струминний насос для подавання рідини або газу в різні апарати й резервуари»; 2) «прискорювач заряджених частинок, що призначений для введення частинок у більш потужний прискорювач або бустер».

Однак у перебігові зіставлення кількості значень наведених мовних одиниць з'ясувалось, що різні наукові джерела подають різну кількість значень багатозначного слова. До того ж технічні видання найчастіше фіксують значення термінів у науково-технічному розумінні й використанні, а тому кілька значень наведених слів, зафіксованих у загальнонавчальній мові, залишаються поза увагою науковців.

Зіставивши дані цих двох технічних видань із лексикою Великого тлумачного словника сучасної української літературної мови, констатуємо, що ширше полісемію слів подано в останньому, де відбито значення не тільки полісемічних загальнонавчальних слів, але й слів спеціального призначення. Так, **двозначними** подано номінанти: *лонжерон, пробіг, манжета, жалюзі, запалювання, оберт*; **тризначними**: *привод, баланс, агрегат, рейка, маневр*; **чотиризначними**: *колесо, будова, кріплення*; **п'ять і більше значень** мають лексичні одиниці: *передача, обойма, тяга, розгін, покриття*.

Скажімо, внутрішньосистему полісемічу терміноодиницю *передача* у статті Великого енциклопедичного політехнічного словника (2000 р. – за редакції О. Ю. Ішлінського) зафіксовано із 2-ма значеннями: 1) «механізм, що слугує для передавання руху, як правило обертального, з перетворенням швидкості й відповідною зміною обертального моменту»; 2) «операція вільного кутання, що полягає у зсуванні частини бовванця відносно його поздовжньої осі». У Великому тлумачному словнику сучасної української літературної мови маємо 5 значень, однак нема одного з тих, що зафіксовано в політехнічному словнику – «операція вільного кутання, що полягає у зсуванні частини бовванця відносно його поздовжньої осі». Таким чином, у мові існує 6 значень слова *передача*. Тому на формальному рівні, не беручи до уваги кількість значень, що виявилася різною в трьох виданнях, заналізовані слова-терміни є багатозначними.

До полісемічних термінів автомобільної терміносистеми належать також слова *щока, манжета, заплечники, кульки, ланцюг, свічка, стакан, сорочка, плече, рама, рейка, стійка, стрижень, лебідка, коромисло, колодязь, пас, волосок, кожух, стрічка*, що є самостійними термінами або утворюють терміносполуки (*запальна свічка, емульсійний колодязь, волоски розжарювання ламп задніх габаритних вогнів, ободова стрічка, кожух фільтра*). Залучення загальнонавчальних слів до процесу творення термінів завжди є одним із найпоширеніших засобів термінотворення. Найчастіше вживане вже в мові слово або набуває в науково-технічній мові нового, досі не реалізованого значення, або просто переносить своє значення на новостворений предмет. У такий спосіб моносемантичні слова набувають додаткових лексико-семантичних варіантів і структура слова ускладнюється.

Отже, одним із суттєвих недоліків автомобільної терміносистеми, який важко усунути, є внутрішньогалузева й міжгалузева полісемія, поширення якої може призвести до неточного розуміння фахівцями-початківцями позначуваних понять терміносистеми, а тому є небажаним для науки й техніки явищем. Однак мова науки не може бути замкненою системою, полісемічні відношення виникатимуть і далі, а тому вимогу однозначності терміна може бути реалізовано лише в межах певної терміносистеми, до чого й маємо прагнути.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : 170 000 / уклад., гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1427 с. 2. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии : Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 160 с. 3. Микитюк О. Р. До проблеми розвитку української термінологіки / О. Р. Микитюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2002. – № 453. – С. 24–29. 4. Политехнический словарь / Редкол.: А. Ю. Ишлинский (гл. ред.) и др. – 3-е изд., доп. – М. : Большая Росс. энцикл., 2000. – 656 с. 5. Словник української мови : в 11 т. [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. 6. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева ; Отв. ред. Т. Л. Канделаки. – Изд. 6-е – М.: ЛИБРОКОМ, 2012. – 248 с. 7. Толковый словарь по автомобильному транспорту : Основные термины / Под ред. А. Нарбута. – М. : Русс. язык, 1989. – 287 с. 8. Українська мова : Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

УДК 811.161.2'38+42

Тетяна Файчук

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, м. Київ

СТРУКТУРНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТОК НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОГО ЖАНРУ XVIII СТ.

© Файчук Т. Г., 2016

Типологічне аналізування рукопису лікарського poradника XVIII ст. дозволило дослідити структуру, схарактеризувати зміст, лексичні, стилістичні особливості цієї пам'ятки науково-популярного жанру.

Ключові слова: українська мова, науково-популярний жанр, лікарський poradник, структура тексту, стилістика.

The comparative typology analysis of manuscript of curative adviser of XVIII of century allowed to investigate the structure, to describe the table of contents, the stylistic features of this monument of scientific and popular genre.

Keywords: Ukrainian language, research and popular genre, curative adviser, text structure, stylistics.

Стрімкий розвиток науки як у давні часи, так і в сучасному світі, вплив науки на життя вимагали й вимагають широкої популяризації наукових знань, збільшення інтересу суспільства до накопиченої людством інформації з різних галузей знань. XVI–XVIII ст. в історії української літературної мови вважають періодом зародження, формування та розвитку наукового стилю. На той час припадає поява філософських діалогів і трактатів, творів історико-географічного змісту, праць із лінгвістики, астрономії, математики, медицини [3, с. 5]. Становлення науково-популярного підстилю наукового стилю супроводжувалося появою доволі відмінних характером викладу, суттю та будовою пам'яток, до яких належали планетники, громники, місячники (довідники про явища природи), календарі, правила доброго тону, господарські poradники тощо. Одними з найпоширеніших пам'яток науково-популярного жанру є лікарські poradники. Для вивчення процесу формування української наукової термінології та наукового стилю, розвитку їхньої стилістики дослідження лікарських poradників є надактуальним, оскільки вони містять багатий матеріал, що дозволяє комплексно підійти до розв'язання багатьох мовознавчих питань. Зазвичай ці твори збережено у вигляді рукописів, які є в одному примірнику, а єдиним способом їхнього дублювання було переписування [6, с. 10].